

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(65): 50-51

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. Santosh Majhi

Asst. Prof. Dept. of Vyakarana,
National Sanskrit University,
Tirupati

अदर्शनं लोपः महाभाष्यदृष्ट्या तत्त्वमीमांसा

Dr. Santosh Majhi

Abstract

पाणिनीयव्याकरणे "अदर्शनं लोपः¹" (१।१।६०) इति सूत्रं लोपसंज्ञाया आधारभूतं सूत्रम् अस्ति। अस्य सूत्रस्य गूढार्थं पतञ्जलि विरचिते महाभाष्ये विस्तरेण निरूपितम्। अयं लेखः लोपस्य तात्त्विकस्वरूपं, प्रक्रियात्मकमहत्त्वं, दार्शनिकपृष्ठभूमिं च विवेचयति। विशेषतया भाष्यकारेण निर्दिष्टं "अदर्शनम्" पदस्य अर्थवैशिष्ट्यं अत्र परिशील्यते।

Keywords: लोपः, अदर्शनम्, पाणिनीयव्याकरणम्, महाभाष्यम्, संज्ञासूत्रम्

१. Introduction

पाणिनि विरचितायाम् अष्टाध्यायी संज्ञासूत्राणां प्रथमाध्याये महत्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। तत्र १।१।६० इति सूत्रेण लोपसंज्ञा विधीयते - अदर्शनं लोपः।

अल्पाक्षरत्वेन अस्य सूत्रस्य अर्थः गम्भीरः। यदि लोपः वस्तुनः नाशः स्यात्, तर्हि प्रक्रियायां तदनुवर्ती नियमाः कथं प्रवर्तेरन्? अयं प्रश्नः महाभाष्ये सूक्ष्मतया चर्चितः।

२. सूत्रार्थविश्लेषणम्

"अदर्शनम्" इति पदं "न दृश्यते" इति भाववाचकं शब्दरूपम्।

अतः —

यत्र कश्चन वर्णः वा प्रत्ययः वा प्रयोगे न दृश्यते, तत्र तस्य "लोप" इति संज्ञा भवति।

भाष्यकारः पृच्छति —

किं पुनरिदमदर्शनम्? किं नास्तित्वम्?

एतेन स्पष्टं यत् 'लोप' इति शब्दः केवलं नाशं न बोधयति।

३. महाभाष्ये तात्त्विकविमर्शः

पतञ्जलिः प्रतिपादयति यत् —

लोपः न तु वस्तुनः ध्वंसः। नास्तित्वमपि नाकेवलं अदर्शनरूप-अभावः।

यदि वास्तविकनाशः स्यात्, तर्हि तस्मिन् आश्रितकार्याणि न सिध्येयुः।

Correspondence:

Dr. Santosh Majhi

Asst. Prof. Dept. of Vyakarana,
National Sanskrit University,
Tirupati

(१) सुप्-प्रत्ययः

उदाहरणम् —

राम + सु → रामः

अत्र "सु" प्रत्ययः लुप्तः, किन्तु विभक्तिसूचकत्वेन प्रक्रियायां सः आवश्यकः।

(२) शप्-लोपः

गम् + शप् + तिप् → गच्छति

अत्र शप् प्रत्ययः अदृश्यः, तथापि तस्य कार्यं सिद्धम्।

४. प्रक्रियात्मकमहत्त्वम्

लोपसंज्ञा विना —

इत्संज्ञा न सिध्येत्। प्रत्ययलक्षणकार्याणि न प्रवर्तेरन्। विभक्तिव्यवस्था न सम्भवेत्।

अतः लोपः व्याकरणप्रक्रियायाः आन्तरिकतत्त्वम् अस्ति।

कैयटाचार्यः "प्रदीपे" लिखति —

अदर्शनमेव लोपसंज्ञायाः निमित्तम्।

५. दार्शनिकपृष्ठभूमिः

न्यायशास्त्रे अभावः चतुर्विधः — प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावः, अन्योन्याभावः।

किन्तु पाणिनीयलोपः एतेषु कस्यापि प्रकारे पूर्णतया न गच्छति। सः शास्त्रीय-कल्पित-अदर्शनरूपः। एवं व्याकरण-दर्शनस्य स्वातन्त्र्यं प्रकटते।

६. Discussion

महाभाष्ये लोपस्य कल्पनया एकं मूलभूतं सिद्धान्तं स्थाप्यते —

प्रक्रियायां सत्, परिणामे असत् इव। अयं सिद्धान्तः व्याकरणस्य वैज्ञानिक-रचनात्मकतां प्रकाशयति। लोपः केवलं ध्वन्यभावः न, अपितु संरचनात्मक-व्यवस्थायाः साधनम्।

७. Conclusion

"अदर्शनं लोपः" इति सूत्रेण पाणिनिः सूक्ष्मव्यवस्थां स्थापितवान्।

पतञ्जलि महाभाष्ये अस्य गूढार्थं प्रकाशितवान्।

अतः —

लोपः नाशः नानास्तित्वं न। अदर्शनरूप-शास्त्रीयकल्पना। एषा लोपसंज्ञा पाणिनीयव्याकरणस्यकेन्द्रीयतत्त्वेषु अन्यतमम् अस्ति।

८. परिशिलितग्रन्थसूची

महाभाष्यम् – पतञ्जलिः, चौखम्बा संस्कृत सिरीज् वाराणसी-2015

अष्टाध्यायी- पाणिनिः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी – 2018

सिद्धान्तकौमुदी – भक्तोजिदीक्षितः, चौखम्बा संस्कृत-प्रतिष्ठानम्, दिल्ली- 2019

प्रदीप. पुणे: भाण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट, (महाभाष्यटीका) 1967

उद्द्योत. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज् -1987.

काशिकावृत्तिः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज् वाएआणसी- 1998

लघुसिद्धान्तकौमुदी, चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली – 2010

संदर्भ-सूची

¹ अ.सू. 1.1.60